DZIEKA
Wydziału Historycznego UJ
wpłynęło 19.10.2023

Prof. dr hab. Ryszard Kaczmarek
Uniwersytet Śląski
Wydział Humanistyczny
Instytut Historii
ul. Bankowa 11
40-007 Katowice

Recenzja
rozprawy doktorskiej mgra Jarosława Krutaka

Spór o tożsamość.
***Proces zjednoczenia Bielska i Białej Krakowskiej w latach 1945-1950 oraz jego konsekwencje*, Kraków 2023 ss.375**

napisanej pod kierunkiem dra hab. Zdzisława Zblewskiego, prof. UJ

Przedstawiona do recenzji rozprawa doktorska autorstwa Pana mgra Jarosłąwa Krutaka, zatytułowana „Spór o tożsamość. Proces zjednoczenia Bielska i Białej Krakowskiej w latach 1945-1950 oraz jego konsekwencje", poświęcona została procesowi scalania w połowie XX w. miast leżących na pograniczu dwóch polskich krain geograficzno-historycznych: Małopolski i Śląska.

Autor dysertacji skupił się na analizie historycznej czynników wpływających na kilkuletni proces łączenia Bielska i Białej oraz dziejów powiatów, dla których te miasta były lokalnymi centrami administracyjnymi. Uzasadnia swój cel badawczy chęcią: „przybliżeni[a] procesu połączenia Bielska i Białej oraz ich powiatów, zaprezentowani[a] władz miejskich, powiatowych i wojewódzkich oraz przeanalizowani[a] argumentów, jakie strona śląska i krakowska używała w sporze" (s.4.). We Wstępie do swojej dysertacji Pan Jarosław Krutak, oprócz zapowiedzi odtworzenia przebiegu wydarzeń, które złożyły się na powstanie Bielska-Białej w 1950 r., sformułował trzy dodatkowe, bardziej szczegółowe pytania badawcze. Starając się odejść od ujęcia wyłącznie faktograficznego, zamierzał wyjaśnić: 1. „Czy [połączenie Bielska i Białej– RK] odbyło się na zasadzie równości, czy też było *de facto* wchłonięciem jednego miasta przez drugie"; 2. Jaka „opcja połączenia – w ramach województwa śląskiego czy krakowskiego – niosła za sobą większe korzyści dla połączonego miasta i powiatu"; 3. „Czy rozwiązanie [wejście Bielska-Białej do województwa katowickiego – RK] było od początku jednoznaczne?" (s.4).

Połączenie Bielska i Białej nie było w powojennej Polsce zdarzeniem wyjątkowym. Tylko w ówczesnym województwie katowickim doszło w podobny sposób do połączenia wielu miast i miasteczek, chociaż nie zawsze zachowywały one swoje pierwotne nazwy i najczęściej nie różniły się tak zasadniczo tradycją historyczną, jak w przypadku obydwu miast rozdzielonych rzeką Białą. Mimo dość bogatej literatury na temat dziejów Bielska i Białej Krakowskiej, a potem Bielska-Białej w XX w., w dotychczasowym stanie badań brakowało szczegółowego studium na temat połączenia obydwu miast i powiatów. Cel poznawczy został więc, moim zdaniem, zdefiniowany poprawnie.

Autor dysertacji we Wstępie zasadniczo poprawnie metodologicznie zakreślił również dziedzinę i przedmiot badań. Precyzyjnie ujął granice terytorialne, w obszarze których prowadził swoje studia. Zawęził je do obszaru dwóch miast (Bielska i Białej Krakowskiej) oraz dwóch powiatów: bielskiego i bialskiego. Takiej precyzji zabrakło w zdefiniowaniu cezur chronologicznych. Wyznaczenia ich od „początków państwa polskiego po lata 50." (s. 4) nie można zaakceptować ze względów metodologicznych. Autor powinien wyznaczyć cezury nie dla całej dziedziny, ale tylko do przedmiotu badań, a więc okresu, dla którego przeprowadził samodzielne poszukiwania źródłowe. W tym przypadku są to lata 1945/46-1950.

Możliwe że ten brak precyzji w kwestii cezur chronologicznych wynikał z powodu niejasności w definiowaniu metody, jakiej Autor zamierzał użyć. Dopiero z treści pracy domyślamy się, że jest to metoda bezpośredniego ustalania faktów (źródłowa), a w części analitycznej uzupełniona została metodą komparatystyczną. W tym drugim przypadku jednak nie nastąpiło wyraźne zdefiniowanie bazy porównawczej, co w konsekwencji spowodowało problem interpretacji przyjętych kryteriów (wyznaczników) porównania. Przede wszystkim dotyczy to zdefiniowania tego, co Autor rozumiał przez stosowanie przy połączeniu obydwu miast „zasady równości". We Wstępie nie dowiadujemy się, z jakich pozycji i jakimi wyznacznikami będzie się kierował Autor oceniając, czy według kategorii analizowanej przy połączeniu taka mniejsza lub większa „zgodność" następowała i sprzyjała unifikacji. Dopiero w Zakończeniu Autor dysertacji takiej interpretacji dokonał z punktu widzenia obydwu społeczności lokalnych i dwóch regionalnych centrów administracyjnych: Katowic i Krakowa. Wyraźne wskazanie już we Wstępie, że analiza będzie skoncentrowana na tych dwóch wektorach pozwoliłoby, moim zdaniem, na precyzyjniejszą selekcję faktografii w dalszej części pracy i uniknięcie wykraczania poza temat dysertacji.

Autor ma rację przy ocenie stanu badań nad dziejami Bielska i Białej, że obydwa miasta mają już bogatą literaturę historyczną, a w wielu aspektach to nowe badania,

prowadzone w ostatnich trzech dekadach. Doktorant wykonał bardzo szczegółową i dokładną kwerendę literatury przedmiotu. Godne podkreślenia jest także to, że przy prezentacji stanu badań we Wstępie nie poprzestał tylko na wymienianiu najważniejszych prac, ale także potrafił je ocenić z punktu widzenia podejmowanych przez siebie studiów (s.4-7). W załączonym wykazie wykorzystanych źródeł i literatur znajduje się, wraz z adresami zamieszczonymi w netografii, około 200 pozycji.

Pan mgr J. Krutak starał się w sposób w miarę możliwości kompletny wykorzystać te opracowania, szczególnie posiłkując się nimi w części genetycznej (rozdział pierwszy). Patrząc już tylko z warsztatowego punktu widzenia na „Bibliografię", kilka prac zakwalifikowanych do publikacji powinno znaleźć się w części źródłowej, ponieważ są to: albo wspomnienia (np. A. Czacki, Adwokat dr Karol Stach...), albo prace należące już do historii historiografii (m.in. Döllinger, Grzbiela, Kumaniecki, Londzin), albo artykuły zamieszczane w prasie z lat 30. i 40. XX w. Mimo dużej liczby publikacji znajdujących się w wykazie wykorzystanych źródeł i literatury (s. 366-374), chciałbym zwrócić uwagę na brak opracowań teoretycznych dotyczących urbanizacji i rozwoju przestrzennego w Polsce Ludowej. Warto by sięgnąć do opracowań: Bohdana Jałowieckiego, Marka Szczepańskiego, Krystiana Bierwiaczonka, Jerzego Runge i in. Pozwoliłyby one Autorowi dysertacji na uzyskanie szerszej perspektywy, przede wszystkim wzięcia pod uwagę czynników socjologicznych, a w ślad za tym analizy znacznie głębszej niż tylko wynikającej z obserwacji lokalnych i regionalnych aktorów opisywanych wydarzeń.

Zakres kwerendy źródłowej, której podjął się Autor dysertacji, był bardzo obszerny. W swoich badaniach poszukiwał przede wszystkim źródeł wytworzonych przez administrację państwową i organizacje polityczne, które przechowywane są w zasobach polskich archiwów państwowych (Archiwum Państwowe w Katowicach z jego oddziałem w Bielsku-Białej) oraz oddziałowe archiwa Instytutu Pamięci Narodowej w Katowicach i Krakowie. Pod względem wykorzystania akt, które wytworzono na poziomie lokalnym (miejskim i powiatowym), stanowiących podstawowy zasób do przeprowadzenia badań, kwerenda przeprowadzona przez Pana Jarosława Krutaka jest wystarczająca. Jeżeli jednak weźmiemy pod uwagę szerszą perspektywę, ważną dla badań porównawczych, to tutaj należało, co najmniej sondażowo, wykorzystać także akta administracji wojewódzkiej oraz wojewódzkich organizacji partyjnych znajdujące się w zasobie Archiwum Narodowego w Krakowie. Ponadto przy analizie podejmowania decyzji o połączeniu obydwu miast warte analizy były akta centralnych organów władzy państwowej, znajdujące się w zasobie Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Częściowo ten ostatni deficyt uzupełniają źródła

drukowane, szczególnie druki urzędowe oraz dość obszerna kwerenda prasowa, jaką przeprowadził Autor dysertacji. W wykazie tytułów prasowych należy zauważyć, również ze względów warsztatowych, że pojawiają się w nim roczniki gazet po 1950 r., których już nie można zaliczyć do zasobu źródłowego. Artykuły zamieszczane w takich czasopismach i gazetach powinny po prostu znaleźć się w stanie badań.

Konstrukcja pracy ma charakter problemowy. Pierwszy rozdział („Długa droga do połączenia. Dzieje procesu unifikacji Bielska, Białej i powiatów do 1950 roku") w zamyśle Autora służy pokazaniu genezy procesu, który doprowadził do scalenia obydwu miast. Znalazły się w nim jednak także trzy podrozdziały, w których następuje opis połączenia obydwu miast w latach 1945-1950. Drugi rozdział („Kto miał rację? Argumenty stron śląskiej i krakowskiej w dyskusji o połączeniu miast i powiatów?") stanowi zasadniczą, analityczną część pracy, w której Autor dysertacji odpowiada na pytania badawcze. W rozdziale trzecim („Pierwsze kroki połączonego miasta i powiatu") przedstawiono epilog analizowanych wydarzeń i pierwsze lata po utworzeniu Bielska-Białej. Zasadnicza część pracy ze wstępem i zakończeniem liczy 288 stron. Ponadto dołączono do niej wymagane warsztatowo: wykaz skrótów, wykaz map i tabel oraz bibliografię. W pracy zamieszczono ponadto bardzo obszerny (liczący prawie 80 stron) zbiór aneksów. Z tymi uzupełnieniami praca liczy 375 stron.

Konstrukcja dysertacji różni się od tradycyjnych studiów historycznych, w których poszczególne rozdziały są odpowiedzią na cząstkowe pytania badawcze, co ma w konsekwencji prowadzić do zweryfikowania zasadniczego pytania badawczego. W recenzowanym opracowaniu analiza opiera się na rozpatrywaniu kolejnych obszarów porównawczych (kategorii). Przy takim ujęciu podział tylko na trzy części jest logiczny i dobrze uzasadniony. Moje wątpliwości budzi w niektórych przypadkach tylko sposób porządkowania treści wewnątrz rozdziałów. Przede wszystkim dotyczy to rozdziału pierwszego, który ma charakter wstępny i oparty został w większości na kompilacji dotychczasowego stanu badań (w pierwszych pięciu podrozdziałach opisujących wydarzenia do końca II wojny światowej - s. 10-63). Dołączenie do tej wstępnej części podrozdziałów opartych na samodzielnych badaniach Autora, rekonstruujących już na podstawie źródeł proces połączenia obydwu miast i powiatów (s.63-115), uważam za rozwiązanie metodologicznie niepoprawne. W jednym rozdziale połączono w ten sposób opis wydarzeń zarazem należących jak i wykraczających poza przedmiot badań.

W rozdziale drugim Autor analizuje na podstawie zgromadzonego materiału źródłowego argumenty za i przeciw połączeniu. Oceniając całość dysertacji należy uznać tę

część za zdecydowanie najbardziej wartościową pod względem efektu uzyskanych badań. Pan mgr J. Krutak potrafił precyzyjnie zaprojektować kolejne etapy analizy zebranych danych źródłowych. Na podkreślenia zasługuje samodzielna strukturalizacja całej analizy, opartej nie na kryteriach formalnych, np. chronologii wydarzeń, czy ich podziale tylko według miejsca, czyli osobno dla każdego z obydwu miast. Swoją interpretację opisywanego procesu redukuje do wybranych dziedzin (wyselekcjonowanych obszarów badań): administracji, życia politycznego, problemów narodowościowych, życia codziennego, kultury i szkolnictwa oraz gospodarki. Nie poprzestaje tylko na przywołaniu faktów źródłowych, ale rekonstruuje na ich podstawie fakty historyczne, a w następstwie tego tworzy spójny obraz procesów historycznych zachodzących w Bielsku i Białej w drugiej połowie lat 40. XX w. Konsekwentnie stara się odejść od narracji opartej wyłącznie na deskrypcji zgromadzonych w źródłach informacji. Potem zestawia ze sobą fakty historyczne, próbując stworzyć płaszczyznę porównawczą pomiędzy obydwoma miastami i powiatami. W ten sposób uzyskuje możliwość weryfikacji swojej tezy z różnych punktów widzenia.

Z pewnością dobrym rozwiązaniem w rozdziale drugim jest także konfrontacja zrekonstruowanych wydarzeń i procesów historycznych ze stanem badań. Pozwoliło to Autorowi na precyzowanie, bądź w niektórych przypadkach falsyfikowanie tez obowiązujących do tej pory w literaturze. Tak na przykład pozytywnie moim zdaniem należy ocenić zweryfikowanie dotychczasowego stanu badań nad znaczeniem dla dokonania procesu zjednoczenia prawie pięciu lat pracy nad różnymi koncepcjami i planami połączenia Bielska i Białej (s. 63- 115). Autor potrafił na podstawie wielu obszernych źródeł o proweniencji partyjnej i administracyjnej, odtworzyć kolejne etapy kształtowania się koncepcji zjednoczeniowych, nie ulegając tezie o zdeterminowaniu tego procesu i narzuceniu go dopiero po zakończeniu II wojny światowej. Pokazuje, że nie był to proces linearny, ale pełen zwrotów wynikających z czynników dodatkowych, które pojawiały się w drugiej połowie lat 40. XX w. W zależności od danych zebranych w wyodrębnionych grupach zagadnień uzyskuje różne odpowiedzi na zasadnicze pytanie badawcze, co pozwoliło na pokazanie złożoności procesu połączenia. Kolejnym przykładem dobrze przeprowadzonej analizy w tym rozdziale jest ujęcie regionalne. Dostrzeżenie oddziaływania na przebieg wydarzeń w Bielsku i Białej skutków trwającej w tym samym czasie konkurencji między Katowicami a Krakowem, której początki były wyraźne już w II RP, a jeszcze silnie wystąpiły w pierwszych latach istnienia Polski Ludowej (s. 119 i n.). Podobnie dzięki konsekwentnie stosowanemu ujęciu komparatystycznemu Autorowi

dysertacji udało się dobrze wyeksponować ilościowe i jakościowe różnice infrastruktury obu miast (s. 231 i n.) i ich potencjału gospodarczego (s. 239 i n.).

W rozdziale trzecim, ograniczonym wyłącznie do opisu skutków administracyjnych i oraz ważniejszych wydarzeń z życia społecznego obydwu miast po scaleniu, brakuje tego podejścia analitycznego. Rozdział ma charakter faktograficzny. Brakuje mu spojrzenia z szerszej perspektywy historycznej, jeżeli już nie długiego czasu trwania, to chociaż mechanizmów kształtowania się systemu komunistycznego w Polsce po II wojnie światowej. Autor potraktował ten rozdział jako epilog, a nie część mogącą pokazać skutki połączenia w analizowanych grupach zagadnień w rozdziale drugim, co byłoby logiczną kontynuacją przyjętej konstrukcji. Tutaj impulsem do takiego szerszego spojrzenia na przebieg wydarzeń w Bielsku i Białej byłoby z pewnością wspomniane już wykorzystanie stanu badań nad rozwojem miast w PRL, a więc opracowań nie tylko historycznych, ale także socjologicznych i z obszaru geografii społecznej.

Przechodząc do krytycznych uwag szczegółowych, trzeba zwrócić uwagę, że mankamentem pracy jest nagromadzenie w niektórych przypadkach wielu faktów historycznych albo w ogóle nie związanych z głównym tokiem narracji, albo tylko pośrednio łączących się z nim poprzez czas i miejsce. Te fragmenty nie są częścią analizy, a tylko opisem zachodzących wówczas w tle wydarzeń. Odchodzenie od głównego toku narracji i usiłowanie opisywania całości analizowanych zjawisk bez redukcji do części analitycznej, prowadzi Autora w tych fragmentach do narracji typowej dla opracowań syntetycznych, relacjonowania faktów w miejsce interpretacji, zamiast porównywania i konfrontacji faktów historycznych (pokazywania różnic i podobieństw). O ile można pogodzić się jeszcze z taką metodą w rozdziale pierwszym, szczególnie we wspomnianej pierwszej części, która ma charakter kompilacyjny, to w zasadniczej, badawczej, taki sposób narracji historycznej prowadzi to odchodzenia od zasadniczego celu badań. Ponadto zazwyczaj takie opisy mają charakter odtwórczy. Jeżeli Autor dysertacji chciał pokazać w takich przypadkach swoją znajomość faktów, to o wiele łatwiej można było to zrobić poprzez odsyłacze do stanu badań, lub przypisy do źródeł i ich treści. Uniknąłby w ten sposób poruszania wątków nie mających znaczenia dla zdefiniowanego celu badań. Przykładami tak niepotrzebnie rozbudowanych wątków są moim zdaniem duże części rozdziału pierwszego, dotyczące dziejów Bielska i Białej do 1918 r. Są one właściwie streszczeniem ostatniej monografii dziejów miasta, która została opracowana pod redakcją prof. I. Panica, (s. 12-33; 47-62), a w dalszej części odwoływaniem się do opracowania E. Kopcia (s.33- 47). Autor to zresztą sam przyznaje, wyraźnie podkreślając, że relacjonuje tylko ustalenia swoich poprzedników.

Konieczność bardzo skrótowego opisu wydarzeń historycznych sprzed II wojny światowej spowodowała przy tym w kilku przypadkach zbyt daleko idące uproszczenia lub błędy, np.: na s. 35 niejasne jest, o jakich środowiskach niechętnych integrowaniu się Śląska pisze Autor i na jakim obszarze przedwojennego województwa śląskiego miało to miejsce; na s. 38 pełna nazwa Związku Powstańców Śląskich została zapisana niepoprawnie, jako: „Związek powstańców śląskich"; na s.48 opis wypadków w Bielsku we wrześniu 1939 (zajęcie miasta przez Niemców) na podstawie opracowań tylko Dubiela i Falęckiego wydaje się już dość archaiczne, stan badań na ten temat zmienił się zasadniczo w ostatnich dwóch dekadach;

Niepotrzebnie rozbudowane faktograficznie fragmenty zdarzają się również w niektórych częściach drugiego rozdziału. Na przykład przy opisie życia politycznego często narracja toczy się obok głównego tematu (s. 131 i n.). Autor przekazuje wiele szczegółowych faktów historycznych dotyczących życia partyjnego, których nie wiąże jednak z głównym zagadnieniem – czyli problemem scalenia obydwu miast. Tak należy traktować liczne informacje zawarte w treści o: liczbie organizacji, liczbie członków, przebiegu referendum czy wyborach do Sejmu Ustawodawczego. Podobnie jest także przy omawianiu kwestii podziemia niepodległościowego (s. 156 i n.), Autor dysertacji nie pokazuje, by ten rzeczywiście kluczowy problem polityczny miał jednak przełożenie na kwestię połączenia obu miast. Również tak samo, jako odrębne zagadnienie, pokazano wysiedlenia i osadnictwo (s.169 i n.). Tak relacjonowane wydarzenia nie stały się podstawą do wskazywania różnic i podobieństw między procesami zachodzącymi w obydwu miastach, a bez takiego uzasadnienia nie stanowią części badawczej pracy.

Oceniając całość dysertacji zdecydowanie najbardziej wartościowa jest jej część analityczna. Autor potrafił po szczegółowej analizie i porównaniu różnych aspektów w życiu społecznym, politycznym i gospodarczym obydwu miast i powiatów, dojść do spójnych wniosków i rozbudowanej odpowiedzi na zasadnicze pytanie badawcze. Jego wnioski, oparte na solidnej kwerendzie źródłowej są interesujące i dają nowe ustalenia (generalizacje historyczne) w dotychczasowym stanie badań. Przede wszystkim ważne jest udowodnienie, wbrew potocznym do tej pory sądom, że już w latach 40. XX w. w obydwu miastach dostrzegano obopólne korzyści i zasadniczo zgadzano się już wtedy po obydwu stronach Białej na połączenie (s. 285), chociaż występowały dodatkowe czynniki albo powstrzymujące, albo hamujące proces historyczny. Ważne są również ustalenia Autora dotyczące roli procesu łączenia Bielska i Białej z perspektywy obydwu regionalnych

centrów administracyjnych: Krakowa i Katowic. Pan J. Krutak udowodnił, że z punktu widzenia Krakowa włączenie Białej do województwa katowickiego przyniosło straty, bo chociaż powiat bialski został w Małopolsce, to został pozbawiony potencjału gospodarczego swojego największego ośrodka gospodarczego. Kraków nie potrafił wesprzeć wystarczająco mocno aspiracji Białej i podnoszonych wówczas argumentów: historycznych (oskarżenia części bielszczan o sympatie proniemieckość), społecznych (głębokich różnic w strukturze społecznej mieszkańców nie tylko obydwu miast ale także obydwu powiatów), politycznych (sympatie polityczne w obydwu powiatach nie pokrywały się z tymi jakie występowały w obydwu miastach), gospodarczych (Biała narażona została na wchłonięcie i straty po przyłączeniu do silnego gospodarczo województwa katowickiego). Zdaniem Autora, przy jednoczesnym zdecydowanym wsparciu Katowic dla Bielska, oprócz czynników lokalnych również te regionalne decydowały o połączeniu obydwu miast, a jednocześnie włączeniu do województwa katowickiego.

Podsumowując, w rozprawie Autor wykazuje się wystarczającą znajomością stanu badań. Kompetencje badawcze udowadnia przede wszystkim poprawnie warsztatowo wykonaną analizą źródeł historycznych. Rozprawa charakteryzuje się dojrzałością badawczą, szczególnie w zakresie doboru źródeł i starannej strukturalizacji faktów historycznych dla prowadzenia narracji historycznej. Wnioski do których dochodzi dzięki użyciu metody komparatystycznej, są oryginalne i stanowią samodzielne dokonanie badawcze w zakresie naszej dotychczasowej wiedzy o stanie i skutkach procesów unifikacyjnych zachodzących w Polsce po II wojnie światowej, w nowej sytuacji politycznej i społecznej, jaką stworzyły rządy komunistów.

Dysertacja Pana mgra J. Krutaka jest oryginalnym opracowaniem naukowym i spełnia wymogi stawiane tego typu dysertacjom.

Wnioskuję o dopuszczenie mgra Jarosława Krutaka do kolejnych etapów przewodu doktorskiego.

Prof. Ryszard Kaczmarek